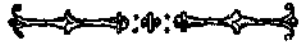

गोष्ट तर राहूं घा, परंतु भूचरांसह साच्या पर्वतांस धारण करणारी जी पृथ्वी ती नुसत्या आपल्या दाढेच्या अग्रभागानें उचलून धरिली, इतकें शरणागतांच्या रक्षणाकरितां त्वां साहस केले; असें असतां मग-हा पतित तुम्हां सुदुर्धर कसा,-हा जो मी, (एथें कवि आपल्यास दाखवून म्हणतात) पतित-अधःपातोन्मुख-अर्थात् पापी तो-तुम्हां-तुम्हांस सुदुर्धर-धरण्यास अत्यंत कठीण-अर्थात् अत्यंत अनंगीकार्य-अंगीकार करावयास अत्यंत अयोग्य कसा-कोणत्या कारणानें. (' कसा ' हे एथे विस्मयान्वित प्रश्नार्थक सर्वनाम जाणावें, उदाहरण- ' मी मूर्ख कसा तें सांग, ' म्हणजे कोणत्या कारणाने-कोणत्या हेतूस्तव-मीं मूर्ख तें सांग, असा अर्थ. अशाच अर्थी एथे ' कसा ' या सर्वनामाचा प्रयोग जाणावा). ज्या त्वां पीडितशरणागतजनाच्या रक्षणार्थ इतके महान् उद्योग केले, त्या त्वां माझे रक्षण करूं नये असा कांहीं महत्पापी मी नसेन, अशी आशंका कवि आपल्या मनांत आणून पुढें प्रश्न करितात, तर मग मला-कां न उद्धरा,-उद्धरित नाही ?-अर्थात् उद्धराच उद्धरा; असा आवश्यकार्थ एथे ध्वनित होतो.

या केंकेत पहिल्या तीन चरणांत गोवर्धनधारणादि उत्तरोत्तर पराक्रमाधिक्य-वर्णनानें हा सार अलंकार जाणावा

नतावनधृतव्रतज्वलनतूचिबाधावर्णी ।

पदप्रणतसंकटीप्रजवतूचिबाधावर्णी ॥

दयाप्रकटदाखवीकवणसांगत्यावारणी ।

सतीव्यसनवारणीजयजयार्थत्यावारणी ॥ ६ ॥

मागील केकेत कवीनी गोवर्धनधारणादि कृत्ये उदाहरणार्थ सांगितली, ईत तशीच आणखी सदयतेची कृत्ये विशेषोपमावर्णनपूर्वक सांगतात.

पदान्वयः—बाधावर्णी नतावनधृतव्रतज्वलन तूचि, पदप्रणतसंकटी धावर्णी प्रजव तूचि वा, त्या वारणीं सतीव्यसनवारणीं वा जयजयार्थ त्यारणीं प्रकट दया कवण दाखवी सांग.

कदाचित् तू म्हणशील कीं, साऱ्या जगास अथवा बहुत जनांस जेव्हां संकट पडते, तेव्हांच त्यांच्या रक्षणार्थ गोवर्धनधारणादि महत्कृत्यें मला करावीं लागतात, तुजसारखा कोणी एकादा दुकादा पीडित होऊन मला शरण आला, तथापि या विश्वचालनाच्या मोठ्या व्यापारांत माझे लक्ष त्याजकडेस पोहचत नाही; अशी आशंका घेऊन तिचे निवारण करित होत्साते कवि म्हणतात—बाधावर्णी नतावनधृतव्रतज्वलन तूचि,—बाधावर्णी,—बाधा—पीडा—संकट इ० हेच कोणी—वन—रान त्याच्या ठायी—अर्थात् त्या विषयीं, [कर्मधारय समास, आणि ही विषयसप्तमी.] नतावनधृतव्रतज्वलन,—नत—नम्र—अर्थात् शरणागत त्याचें जे—अवन—रक्षण तेंच—धृत—धारण केले आहे व्रत—नियम ज्याणे (बहु-व्रीहि) असा—ज्वलन—अग्नि (कर्मधारय) तूचि—तूच; अर्थात् कोणीहि पीडित तुला शरण आला असतां त्याचें संकटवन जालण्याविषयीं, म्हणजे ते संकट अगदीं नाहीसें करण्याविषयीं, वणवा तूच आहेस; आणि—पदप्रणतसंकटी धावर्णी प्रजव तूचि वा,—पदप्रणतसंकटीं,—पद—पाय—अर्थात् तुझे पाय त्यांच्या ठायीं जो—प्रणत—अत्यंत नम्र तो पदप्रणत—अर्थात् शरणागत त्याच्या—संकटी—त्यास संकट पडलें असतां, (ही संस्कृताप्रमाणें सतिसप्तमी मानिली असतां अर्थास अधिक अनुकूलता दिसत्ये,) धावर्णी,—धावत—म्ह० धावणें—धांव तींत, प्रजव—मोठा वेग, तूचि वा—तूच बापा, अर्थात् तुझा शरणागत भक्त संकटांत पडला असतां त्याच्या संकटाच्या निवारणार्थ तू, अथवा तुझ्या प्रेरणेनें दुसरा कोणी,

१ अग्निर्वैश्वानरोवन्हिर्वीतिहोत्रोधनंजय ।

कृमीग्र्योनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥

अमर

जी धांव घेतो, तीत वेगरूप तूच असतोस; म्हणजे त्यास त्या संकटातून त्वरित मुक्त करण्याविषयी तुझेच औत्सुक्य असते. कदाचित् तू म्हणशील की, कोणाच्या संकटी मीं असा त्वरित धांवलों ? तर ऐक-त्या वारणी सतीव्यसनवारणी वा जयजयार्थ त्यारणीं प्रकट दया कवण दाखवी सांग,-त्या-तो जो तुम्हीं नकाच्या दांतमिठीतून सोडविला त्या वारणीं, वारण-हत्ती-अर्थ-संदर्भाने गजेंद्र त्याच्या ठायीं, आणखी-सतीव्यसनवारणी,-सती-साध्वी-पति-व्रता-अर्थसंदर्भाने उपलक्षित द्रौपदी तिचें जें-व्यसन-दुःख-संकट त्याच्या-वारणीं-निवारणीं-निवारण करण्यांत, अर्थात् वस्त्रहरणाच्या संकटसमयी द्रौपदीचें दुःख निवारण करण्यांत, म्हणज तीस क्षणांत सहस्रावधि वस्त्रे पुरविण्यांत, अथवा, अज्ञातवासी ऋषिमंडळ भोजनास आले असतां आपल्या संग्रहीं अन्नसामग्री नसल्यामुळे जेव्हां तीस परम संकट पडले तेव्हां त्या मंडळास यथेच्छ भोजन घालून तिचें तें संकट दूर करण्यांत, वा-अथवा जयजयार्थ,-जय-युधिष्ठिर-धर्मराजौ त्याचा-जय-जीत-विजय त्याकारणें, त्याते प्रसिद्ध जें भारत त्या रणीं-रणाच्या ठायीं-अर्थात् आपला भक्त जो धर्मराज त्यास जय मिळावा म्हणून भारत-युद्धांत प्रकट-स्पष्ट-उघडी, अशी-दया-कृपा-उपकार कवण-कोण, दाखवी-दाखवीत असे-दाखविली (ग्रंथभाषेत भूतकाळ), हें सारें-सांग-तूच कथन कर, अर्थात् त्वांच ही सर्व सदयतेची कृत्ये केली. अथवा, पृथें 'प्रकट' हें दयेचें विशेषण न करितां, दाखवी या पुढील क्रियापदाचें क्रियाविशेषण करावें; म्हणजे 'अशी दया उघडरीतीने कोणी दाखविली ते सांग.' या शेवटल्या दोन चरणांत जी कवीने तीन उदाहरणें सांगितली, तींहीकरून पहिल्या दोन चरणांत दृष्टांतेकरून कथित जे शरणागताच्या संकटाचें समूल निवारण, आणि तें करण्यांत जी भगवंताची उत्सुकता, यांचें उपपादन होते असें पृथे समजले पाहिजे.

१

मूल्येपूजाविधावघोंहोदु.खग्यसनेध्वध

—अमर

२

जयोजयतोविजयोजयस्तेनोजयद्वल ।

इतिगुह्यानिनामानिचक्रेतेषायुधिष्ठिर ॥

श्रीभारत०, वि०, प०, अ० ५

सुपात्रनरमाहियद्रतिसुखासदारापरी ।

असाप्रभुहिसेवकांभजसिखासदारापरी ॥

प्रियाकुचतटीजिहीनबहुवारपत्रावळी ॥

तिहींअमितकाढिल्यानृपमखांतपत्रावळी ॥ ७ ॥

या केकेत विष्णुरूप भगवंताच्या सुखोपभोगाद्यैश्वर्याचे वर्णन करित होत्साते कवि त्याच भगवंताचा स्वभक्तकार्याविषयी औत्सुक्यातिशय वर्णिताने

पदान्वयः—यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न,असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि, जिही प्रियाकुचतटी पत्रावळी बहुवार न, तिहीं नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या.

यद्रतिसुखास दारा परी रमा हि सुपात्र न,—यद्रतिसुखास,—यत्—जे, रतिसुख रति—प्रिया म्हणजे स्वभार्या तिजसह जे रमण म्हणजे क्रीडा ती तत्संबंधी जे सुख—आनंद (षष्ठीतत्पुरुष) त्यास,—ज्याच्या रतिसुखाकारणे, दारा—स्वभार्या—आपली स्त्री तिच्या—परी—सारिखी, रमा—लक्ष्मी—हि—देखील—सर्वसौंदर्यवती लक्ष्मीही सुपात्र—योग्य मात्र न—नाहीं, अर्थात् लक्ष्मीसारिखी परम लावण्यवती स्त्री असतां हि ज्याच्या रतिक्रीडेस अर्थात् प्रेमास योग्य नाही; असा प्रभु हि सेवकां खासदारा परी भजसि;—असा—अर्थात् इतक्या लक्ष्म्योपभोक्तृत्वरूप ऐश्वर्याचा उपभोक्ता प्रभु—धणी असतां—हि—देखील—सेवकां—दासांस अर्थात् स्वभक्तांस खासदारा परी—खासदार—मोतदार—घोड्यावरील चाकर त्या—परी—प्रमाणे भजसि—भजतोस, अर्थात् मोतदाराप्रमाणे तू त्यांची सेवा करितोस; म्हणजे त्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करितोस. याप्रमाणे भगवान् विष्णूने कृष्णावतारी स्वभक्त जो अर्जुन त्याचा सारथीपणा केला, ही पुराणप्रसिद्ध कथा आहेच आणखी पहा— जिहीं, प्रियाकुचतटी पत्रावळी बहुवार न,—जिही—ज्यांनी—अर्थात् ज्या भगवान् विष्णूच्या हातांनी (एथे जिही—तिही, हीं ग्रंथभाषेत जो तो या सर्वनामाचीं तृतीयेची अनकवचनाचीं रूपे होत, म्हणून अर्थसदर्भांने एथे हस्तग्रहण अवश्यक.) प्रियाकुचतटी,—प्रिया—वल्लभा—आवडती स्त्री—अर्थात् लक्ष्मी तिचे जे—कुच—स्तन

१ मोरोपतानें आणखी एका स्थळी आर्येंत ही कृष्णाची मोतदारी वर्णिली आहे,

अर्जुनतुरगमाते जोस्त्रकरानेंकरीखराराजी ।

श्रीकृष्णकायबहुधा भिजपददासासिजोखराराजी ॥

त्यांचे जे-तट-प्रांतभाग त्यांच्या ठायी-अर्थात् त्यांजवर; पत्रावळी-पत्राकार पंक्ती-शृंगारी पुरुष स्वहस्ताने कुंकुमकेशरादि सुगंध द्रव्यांनी आपल्या प्रियांच्या स्तन गळ्यावयवावर मकरपत्राकार वेलबुटी काढितात त्या बहुधार-पुष्कळ वेळां, न-नाही, न याचा अन्वय पुढल्या चरणांतील 'काढिल्या' या क्रियापदाशी सम-जला पाहिजे; काढिल्या-लिहिल्या-चितरल्या नाहीत; अर्थात् ज्याच्या हस्तांनी लक्ष्मीच्याही स्तनावर अशा पत्रावळी एकदोनदां चितरल्या असल्यास न जाणों; तिही नृपमखांत अमित पत्रावळी काढिल्या,—

आणखी एका कवीने म्हटले आहे,—

अर्जुनाचारथी झालासेसारथी म्हणेधर्माहाराज भावजी ॥

पाहुंयातोपाडुरगरावजी ॥ धृ० ॥

१ शरीराच्या मोठ्या अवयवाच्या कोणत्याहि भागास तट म्हणण्याचा काव्यात प्रचार पुष्कळ आढळतो वामन म्हणतात —

वंशीनादनटीतिलाकटितटीखोवोनिपोटीपटी.

२ नायकानी आपल्या प्रियाच्या स्तनावयवावर केशरादि सुगंध, द्रव्यांनी लेखन करण्याचा व्यापार शृंगाररसप्रधान काव्यात वर्णायाचा साप्रदाय प्रसिद्ध आहे,

चत्वार प्रथयतुविद्रुमलतरक्तागुलिय्रेणय ।

श्रेय शोणसरोजकोरकरुचस्तेशाद्दिगण पाणय ।

भालेष्वब्जभुवोलिखतियुगपद्मेपुण्यवर्णावली ।

कस्तुरीमकरी पयोधरयुगेगल्लद्वयेचश्रिय. ॥

नांदीश्लोक-अनर्घ राघव.

तसेंच वासवदत्ता म्हणून प्रसिद्ध काव्य आहे, त्यात सुबंधु 'कवीने मलयवायूस शृंगारी कल्पून त्याच्या वर्णनात म्हटले आहे;—

कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाटकसुंदरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही.

तसेंच आणखी—

नवयौवनरागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावलीपरिचयचतुरः

तसेंच अमरुशतकांत आचार्यांनी वायूच्या वर्णनांत म्हटले आहे;—

तिहीं-त्यांणीं अर्थात् कृष्णावसारीं त्या विष्णूच्या हातांनीं नृपमखांत, -नृप-राजा-
अर्थसंदर्भानें धर्मराजा त्याचा-मख-यज्ञ-अर्थात् त्याने केला जो प्रसिद्ध राजसूय
यज्ञ (मध्यमपदलोपी, अ० षष्ठीतत्पुरुष समास) त्यांत, अमित-असंख्य-ज्यांची
गणना होत नाही इतक्या पत्रावळी-भोजनार्थ पर्णपान्ने-अर्थात् त्या यज्ञसमारंभांत
आलेल्या ऋष्यादिकांच्या एकामागे एक जेवलेल्या पंक्तीनी टाकिलेली उष्टी पाने,
काढिल्या-काढून टाकिल्या.

यांतील शब्दाल्या दोन चरणांत कवीनी पदलाघवानें अर्थगौरव दर्शविलें
आहे; ज्या विष्णूच्या हस्तांनीं प्रियाकुचतटी बहुवार पत्रावळी न काढिल्या म्हणजे
लिहिल्या, (चित्र, बेलबुटी, रांगोळी, इ० काढणे-म्हणजे लिहिणे-रेखणे. ^१) त्या
विष्णूच्या हस्तांनी कृष्णावतारी धर्मराजाच्या राजसूय यज्ञाच्या समारंभांत अमित
पत्रावळी काढिल्या म्हणजे काढून टाकिल्या. (पत्रावळी, खरकटी, उष्टी, काढणें
म्हणजे काढून दूर टाकून देणे,) एथें 'काढिल्या' या एकाच क्रियापदाचा द्व्यर्थवाचक
'पत्रावळी' शब्दाच्या द्विरुक्तीशी त्या त्या अर्थी उभयान्वय केला आहे तो
यथार्थ असून सरसहि आहे.

नीत्वोच्चैर्विक्षिपत. कृततुहिनकणासारसंगान्परागान् ।

कौदानानदितालीनतितरसुरभान्भूरिशोदिदुमुखेषु ।

एतेतेकुंकुमाक्तस्तनकलशभरास्फालनादुच्छलत. ।

पीत्वाशीत्कारिवक्रंशिशुहरिणदृशाहैमनावतिवाताः ॥ ५४ ॥

१ चित्रें लिहिणे अशी बालण्याची रूढि अद्यापि देशावर प्रसिद्ध आहे, व काव्यांत
तर असा प्रयोग निरंतर आढळतो,—

मोहतीव्रजपशूमृगगाई । आमुचेनवलकायअगाई ।

स्तब्धहोतिलिखितेंजशिचित्रे । वेणुच्याध्वनिरसेचिविचित्रे ॥

—वामन.

मुक्तेश्वरांनी एका मंदिराच्या वर्णनांत 'काढणें' या धातूचा प्रयोग अशाच अर्थी
केला आहे,—

इंद्रचंद्रवरुणकुबेर ॥ यमवायुवन्हिभास्कर ॥

गणगंधर्वयक्षकिन्नर ॥ मनोहरकाढिले ॥ ४६ ॥

सभा. प., अ. २

या केकेत लक्ष्मीस संतुष्ट करण्याचे प्रिय कार्य असतां त्याची उपेक्षा करून, स्वभक्तसंतोषार्थं वस्तुतः अत्यंत नीच कार्य असतांहि त्याची भगवान् विष्णूने स्वीकृति केली, असे कवीने सांगितलें; येणेकरून लक्ष्मीपेक्षांहि स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचे अत्यंत प्रेमाधिव्य दर्शविले एथे स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचा जो प्रेमातिशय त्याचे वर्णन इष्ट असून, त्या विशेषाची प्रतिपत्ति व्हावी, म्हणून लक्ष्मीच्या स्तनावर पत्रावळी काढण्याचा जो व्यापार त्याच्या न्यूनत्वाभिमुख्येकरून निषेधाभास दर्शविला आहे, यास्तव हा मला वाटते आक्षेप अलंकाराचाच भेद होय. या अलंकाराचे मुख्यत्वे तीन भेद दंडीने आपल्या काव्यादर्शांत सांगून या भेदाचें आनंत्यहि दर्शविलें आहे, त्यांतून हा वृत्ताक्षेप अथवा इष्ट असल्यास धर्माक्षेप मानावा.

या केकेच्या शेवटल्या दोन चरणांत पदलाघवामुळे कवीचा हृद्गत अर्थ असा दिसतो की,—‘ज्या विष्णूने लक्ष्मीच्या कुचावर देखील बहुवार पत्रावळी काढिल्या

१ विश्वनाथ कविराजाच्या साहित्यदर्पणात या अलंकाराचे लक्षण केले आहे तें असे,—

वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभासआक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा ॥

आणि या अलंकाराचा चौथा प्रकार दाखविण्याकरितां खाली सांगितलेले उदाहरण दिलें आहे,—

विरहेतवतन्वंगी कथंक्षयतुक्षपां ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्तेभणितेनकिम् ॥

यांत विरहिणीचा विरहदुःखातिशय दाखविण्याचा विशेष असतां, त्याच्या प्रतिपत्तीकरितां दूतीने आपल्या बोलण्याचाच निषेधाभास दाखविला आहे. वस्तुतः प्रियेच्या स्तनावर बहुवार पत्रावळी न काढण्याप्रमाणे एथेही दूतीच्या बोलण्याचा काही खराच निषेध आहे असे नाही, परंतु सखीच्या विरहाचा दुःखातिशय कथन करणे हे, या केकेत भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायीं जो प्रेमातिशय त्याच्या कथनाप्रमाणे कवीस इष्ट कार्य असून, त्याचे वर्णन निषेधाच्या निमित्तानें केले आहे, म्हणून मला वाटते वरील केकेतील शेवटल्या दोन चरणांत आक्षेप अलंकार मानिला असतां मी साहित्यशास्त्रज्ञांच्या दोषारोपास पात्र होणार नाही, असा मला भरंवसा आहे.

२ विश्वनाथ कविराजानें आपल्या साहित्यदर्पणांत या अलंकाराचे संज्ञापूर्वक भेद दाखविले नाहीत; परंतु दंडीने आपल्या काव्यादर्शांत लक्षणपूर्वक आणि संज्ञापूर्वक हे भेद

नाहीत, त्याने धर्मराजाच्या यज्ञसमारंभांत अमित उष्ट्या पत्रावळी किं हो काढिल्या' यात पत्रावळी हे स्वारम म्हणजे सावधारण पद होय, कारण, अमित हे त्याच पदाचे विशेषण होय असे मला वाटते. जर कदाचित् कोणी रसिक म्हणतील की, 'पत्रावळी' हे एथे सावधारण पद मानितां, त्यापेक्षां 'बहुवार' हे पद कां तसे मानीत नाही ? त्यास, बहुवार हें जर सावधारण पद मानिले, तर अमित हें पद त्याचे प्रातिपक्षिक होऊं लागले; म्हणजे 'ज्याणें प्रियाकुचतटी बहुवार देखील पत्रावळी न काढिल्या, त्याणें नृपमखांत अमितवार पत्रावळी काढिल्या,' असा अर्थान्वय करावा लागेल. अशा पदान्वयाने अर्थ तर प्रशस्त दिसतो खरा, परंतु येणेकरून भाषेच्या नियमाचा जो भंग होतो, तो वैय्याकारण चिकित्सकांस अधिक दुःसह होईल याची मला भीति वाटते, तो असा की,—असे केल्याने बहुवार हें जें पद क्रियाविशेषण आहे, त्यातील बहु हे पद जसे वार या अवयवाचे विशेषण असून तें सारें पद काढिल्या या क्रियापदाशी अन्वित होते, तसे पुढले अमित हे पद वार या शब्दाचे विशेषण करून त्याशी अन्वित करावे लागेल, आणि अमितवार या क्रियाविशेषणातील वार या अवयवाचा अध्याहार करावा लागेल परंतु असा सामासिक शब्दातील एका अवयवाचा अध्याहार मानण्यास भाषानियमाचा आधार कोठेही प्रशस्त रीतीने आढळत नाही. यद्यपि बहु आणि अमित ही एका पक्षी स्पष्ट, आणि दुसऱ्या पक्षी अध्याहृत, अशा वार शब्दाची विशेषणे होऊ शकतात, तथापि बहुवार आणि अमितवार या उभय पदाचा संबंध काढिल्या

दाखविले आहेत यानी आरंभीच या आक्षेप अलंकाराचे लक्षण असे केले आहे की,—

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षयात्रिधा ॥

अथास्यपुनराक्षेप्यभेदानंत्यादनंतता ॥ १२० ॥

यांत भूत, वर्तमान आणि भविष्य, अशा त्रिकालाच्या अपेक्षेने या अलंकाराचे तीन मुख्य भेद दाखवून पुढें त्यांची अनन्ताहि प्रदर्शित केली आहे. ते मुख्य तीन भेद दाखविण्याकरिता तीन उदाहरणे लिहिली आहेत त्यांतून—

अनंगःपंचभिःपुष्पैर्विश्वंन्यजयतेषुभि ॥

इत्यसंभाव्यमथवाविचित्रावस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

यांत, 'व्यजयत—जिकिता झाला,' या भूतकालाने सूचित जी अनंगाच्या विजयाची असंभाव्यतारूप वस्तु, तिचा 'अथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः' येणेकरून प्रतिषेध केला आहे, म्हणून हा वृत्ताक्षेप जाणावा. तसेच या केकेत 'नृपमखात अमित पत्रावळी काढिल्या,' या भूतकालिक वृत्ताताने सूचित जो भगवंताचा स्वभक्ताच्या ठायी प्रेमातिशय, तो, 'प्रियाकुचतटी बहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या प्रतिषेधानें दर्शविला आहे, म्हणून एथे वृत्ताक्षेप हा या अलंकाराचा भेद मानिला असतां चालेल, अथवा—

या क्रियापदाशी स्पष्ट असल्यामुळे ती संयुक्तपदें होऊन क्रियाविशेषणे होतात; तेव्हां अशा संयुक्त क्रियाविशेषण शब्दांतून एका अवयवाचा अध्याहार करितां येत नाही. म्हणून अमित हें माझ्या मते पत्रावळी शब्दाचेच विशेषण केले पाहिजे, वार या अध्या-
हृत शब्दाचें हें विशेषण होऊं शकत नाही, कारण, वार या अवयवाचा भाषानियमा-
प्रमाणे मुळी अध्याहारच होत नाही. त्यात आणखी कुंकुमाच्या पत्रावळी बहुवार न
काढिल्याने त्याचे अल्पसंख्याकत्व, आणि नृपमखांत अमित पत्रावळी काढून टाकिल्याने
त्याचें बहुसंख्याकत्व, यांचा जो विपर्यास एथे इंगित होतो, तेणेकरूनही पत्रावळी या
शब्दावरच कवीचे स्वारस्य असल्याचे आणखी स्पष्ट दिसते.

तवतन्वंगिभिथ्यैवहृदमंगेषुमाह्व ॥

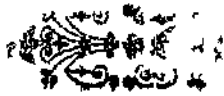
यदिसत्यमृदुन्येवकिमकांडेरुजंतिमाम् ॥ १२७ ॥

यात प्रियेच्या अंगाचे मृदुत्व म्हणून जो-अमित पत्रावळी काढल्याने सूचित भग-
वंताचा स्वभक्ताच्या ठायी प्रेमातिशयाप्रमाणे विशेष, त्याचे साधन 'माम् रुजंति-मला
(ती मृदु अगे) दुखवितात,' अशा 'प्रियाकुचतटी बहुवार पत्रावळी न काढिल्या,' या
तद्विपरित कथनरूप प्रतिषेधाने, केले आहे; म्हणून हा धर्माक्षेप या अलंकाराचा भेद
मानिला असतांही प्रशस्त. अथवा—

गच्छेतिवक्तुमिच्छामित्वत्प्रियमत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छतिमुखाद्वाणीमागाइतिकरोमिकिम् ॥

यांत 'गच्छ-जा' असें आपल्या प्रियेस म्हणणे ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या
साधनाविषयी बोलण्याचा यत्न करीत असता 'मागा.--जाऊ नको' म्हणून प्रियेच्या
मुखातून वाणीचें नि सरणरूप विपरीत कार्याची जी उत्पत्ति, तिजवरून अनर्थाच्या
दर्शनानें स्वाभिप्रेतार्थाचे विशेषरीत्या जसे सांगणे, तसें या केकेत यज्ञसमारंभांत अमित
उच्चिष्ट पत्रावळी काढणें ही जी अनिष्ट गोष्ट, तिच्या साधनाविषयी विष्णूनें यत्न केल्याचें
सागत असता, लक्ष्मीच्या स्तनावर थोड्या पत्रावळी काढण्यानें उपलभ्यमान जी तद्वि-
परीत कार्योत्पत्ति, तिजवरून लक्ष्मीच्या ठायी जे प्रेमाल्पत्व त्याच्या दर्शनानें स्वभक्ताच्या
ठायी जो भगवंताचा प्रेमातिशय तद्वर्णनरूप अभिप्रेतार्थाचे विशेषरीत्या सांगणे होय,
म्हणून हा यत्नाक्षेप मानावा. हा भेद मला अधिक प्रशस्त दिसतो. परंतु साहित्य-
शास्त्रज्ञांस जो ह्चेल तो वर सांगितलेल्या भेदातून फोणताहि एक घ्यावा.

नपावसिम्हणोनिमींम्हणतसेंतुलाआळसी ॥

बरीनअसदुक्तिहेरविसखोत्थिता आळसी ॥

असंख्यजनतर्पिलेक्षुधितएकलाजेमनीं ॥

चुकेलतरित्यासदेपरिवदान्यलाजेमनीं ॥ ८ ॥

मागील केकेत स्वभक्तकार्याविषयीं भगवंताचा औरसुक्यातिशय वर्णिला; इत कवि आपणाविषयीं त्याचें औदासिन्य कथित होरसाते त्याचेही दृष्टांतेंकरून निवारण करितात

पदान्वय—न पावसि, म्हणोनि मीं तुला आळसी म्हणतसें, हे असदुक्ति बरी न, रविसखोत्थिता आळसी, जे मनीं असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला चुकेल, तरी वदान्य त्यास दे, परि मनीं लाजे.

कवि म्हणतात, इतकें प्रार्थित असतां अद्यापि तू मला न पावसि, -पावत नाहीस- दर्शन देऊन माझा उद्धार करीत नाहीस; म्हणोनि मीं तुला आळसी म्हणतसें, -यास्तव मी तुला आळसी म्हणतो; -अर्थात् पूर्वी बहुत भक्तांस पावल्यामुळें तू थकून गेला असशील म्हणून मजविषयीं आतां तुला आळस आला असेल, असें मी अनुमान करतो; परंतु पुनः कवि विचार करून या आपल्या म्हणण्यास दोष लावून म्हणतात - हे असदुक्ति, बरी न, -म्यां तुला आळसी म्हटलें हे ही माझी असदुक्ति, -असत्-मिथ्या-व्यर्थ-निराधार अशी उक्ति-भाषण होय. कारण विश्वचक्रवालक भगवंताच्या ठायीं आळस मुळींच संभवत नाही; म्हणून ही माझी मिथ्या उक्ति बरी कशी म्हणावी? म्हणून बरी न, बरी नाही. अथवा, तू मला पावत नाहीस म्हणून मी तुला आळसी म्हणतो, ही जी माझी असदुक्ति ती बरी नाही, असा अन्वय लावावा अर्थात् दुसऱ्यास मिथ्या दूषण लावणे हें त्याजवर आळ घेणें होय; कोणत्या आळेसारिखी ही आळ म्हणून पुसाल तर रविसखोत्थिता आळसी, -रविसखोत्थिता, रविसख, -रवि-सूर्य-त्याचा सखा-मित्र जो रविसख-सत्रजित, त्यापासून उत्थित-उठलेली-निघालेली

१ वेदशास्त्रे पुराणे ॥ जे न मानिती प्रमाणें ॥ तथा धीटवादिद्यांची उक्तिकवणें ॥ साच मानावी ॥ ३७ ॥ विवेकसिंधु उ. प्र. १.

२ रविसख एथे सखिन् या मूळ शब्दाचा रवि शब्दाशी समान असल्याने- 'राजाहःसखिभ्यष्ट्' या सूत्रावरून रविसख असा अकारान्त शब्द झाला आहे.

३ हे उत्पूर्वक घा (गतिनिवृत्तौ) या धातूचें कप्रत्ययान्त कृदंत. एथें- 'उद स्थास्त-भोःपूर्वस्य' या सूत्रानें घच्या स्थानी पूर्वसवर्ण आदेश झाला आहे, उदा०—

जी-आळ-बालट-त्वां माझा स्यमंतक मणि चोरिला म्हणून त्याने कृष्णावर जे बालट घेतले होते त्या-असी*-त्यासारिखी. एथे 'रविसखोत्थिता' हे संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे स्त्रीलिङ्गी 'आळ' या शब्दाचे विशेषण जाणावे; आणि 'आळसी'-'आळसी' हे पद 'अदुक्ति' या शब्दाचे विशेषण आहे म्हणून स्त्रीलिङ्गी जाणावे एथे कवीने एकदा भगवंतास आळसी म्हणून पुनः त्या म्हणण्याचा 'बरी न असदुक्ति हे' येणेकरून प्रतिषेध केला आहे, म्हणून हा आक्षेप अलंकार होय. अथवा, दुसरा अर्थ-एकदा कवि भगवंतास आळसी म्हणून गेले, त्याच आपल्या म्हणण्याचे ते समर्थन करित होत्याते म्हणतात:-हें जे म्यां तुला आळसी म्हटलें, ही माझी असदुक्ति तर खरी, परंतु ही 'बरी,' कारण,-'रविसखोत्थिता आळसी न,'-म्हणजे सत्राजितानें जशी आळ घेतली तशी तर केवळ दुःसह नाही, म्हणून बरी; कांकि त्यानें तर तुजवर धडधडीत चोरीचें बालट घेतले, तसे तर म्यां केले नाही, तू मला अद्यापि पावत नाहीस म्हणून म्यां तुला नुसतें आळसी मात्र म्हटले, तेव्हां अर्थात् चौयारोपापेक्षां आळस्या-रोप बरा, असा भावार्थ. अथवा, तिसरा अर्थ-म्यां तुला आळसी म्हटले, ही माझी उक्ति-भाषण, 'रविसखोत्थिता आळसी असत् न'-म्हणजे पूर्वोक्त अजामिलादिकांस तूं पावलास, आणि ब्रजवास्यादि शरणांगतांकरितां गोवर्धन धारणादि साहसहि त्वां केले, आणि मी इतकी करुणा भाकीत असतां मला अद्यापि पावत नाहीस, तेव्हां अर्थात् तुला मजविषयी खराच आळस आला असेल म्हणून म्यां तुला आळसी म्हटले; परंतु त्वां स्यमंतक मणि घेतला नसतां सत्राजिताने जी तुजवर धडधडीत चोरीची आळ घातली, तशी तर ही माझी 'उक्ति' असत् म्हणजे खोटी नाही, अर्थात् ती त्याची उक्ति आळेसारिखी मिथ्या होती, आणि माझी सत्य आहे, म्हणून 'बरी' म्हणजे खरी आहे लोकांतहि बोलण्याची रूढि आहे- 'तूं त्यास बरा आळसी केलास' म्हणजे त्यास आळसी म्हटलेंस हें खरे आहे असा अर्थ. कदाचित् तू म्हणशील की, माझ्या आळसानें तुझ्यासारिखा एखादा कोणी माझ्या कृपेवांचून राहिला म्हणून त्यानें माझे महत्त्व काय न्यून व्हावयाचे ?

सूर्यस्यभाउत्थिता—

—भागवत

समुद्रादुत्थितमींद्र—

—भट्टीकाव्य

१ अशा अर्थी आळ हा शब्द बहुधा पुल्लिङ्गी आढळतो. 'त्वां मजवर हा खोटा आळ घेतला' असें म्हणतात, परंतु स्त्रीलिङ्गीही या शब्दाची रूढि आहे.

* एथे असी यांतील अचा लोप झाला आहे. पहा माझे महाराष्ट्र व्याकरण, आवृत्ति ३ री, नियम ५४४, पृ० २७६

त्यास, या प्रश्नाचे समाधान करित होव्हाते कवि दृष्टांतेंकरून सांगतात-जेमनीं असंख्य जन तर्पिले,-जेमनीं-जेवण्याच्या समारंभांत असंख्य-पुष्कळ जन-लोक तर्पिले-भोजन देऊन तृप्त केले, अर्थसंदर्भेंकरून वदान्याने म्हणजे दात्याने तृप्त केले, परंतु त्यांमध्ये-क्षुधित एकला चुकेल, क्षुधित-उपवासी एकला-एकादा दुकादा-एकहि चुकेल-कदाचित् चुकला (एथे हा कादाचित्क्यार्थद्योतक भविष्यकालाचा प्रयोग समजावा, तरि वदान्य त्यास दे,-तथापि वदान्य-उदार यजमान त्यास-त्या चुकलेल्या अतिथीस दे-अर्थात् भोजन देतो; परि मनीं लाजे,-परंतु मनांत लाजतो, अर्थात् जर तो उदार मनाचा यजमान असला, तर एक जरी कोणी आपल्या भोजनसमारंभांत क्षुधित राहिला, आणि जरी त्यास माघारून यथेच्छ भोजन दिले, तरी तसे केल्यानेहि आपण अपेशास पात्र होऊं म्हणून तो आंतून आपल्या मनांत लाजतो, कवि भगवंतास म्हणतात-मग तुम्ही तर मुळीच मजवर उक्तप्रकारचा कांहीच अनुग्रह केला नाही, तेव्हां या गोष्टीची लज्जा तुम्हांस किती असावी बरें याचा तुम्हीच विचार करा, असा येथील ध्वन्यर्थ जाणावा.

अगाप्रणतवत्सलाम्हणति त्याजनांपावलां ।

म्हणोनितुमच्याचमीस्मरतसेसदांपावलां ॥

करुंवरिकृपाहरुंव्यसनदीनहातापला ।

असेंमनिंधराखराभरंवसामलाआपला ॥ ९ ॥

मागील केकेत जें भगवंताचे आपणाविषयी औदासिन्य सांगितलें ते अयोग्य, असें आणखी दर्शवित होस्ताते कवि म्हणतात

पदान्वय.—अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां, म्हणोनि तुमच्याच पावलां मी सदां स्मरतसे, बरि कृपा करुं, व्यसन हरुं, हा दीन तापला, असें मनिं धरा, मला आपला भरंवसा खरा.

अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां,—अगा-अहो (अगा हें कारुण्यार्थी सबुद्धिदर्शक अव्यय होय), मागल्या केकेत कवीनीं भगवंतास आळसां म्हटले, व तुला मोठी लज्जा असावी असाहि आपला भावार्थ दृष्टांतेकरुन प्रकटित केला, येणेंकरुन आपल्या ठायी औद्धत्य आले, त्याच्या निवारणार्थ एथे अगा या करुणा शब्दानें संबोधन देऊन भगवंताचे शांतवन करुं पाहात होस्ताते कवि म्हणतात,—प्रणतवत्सला,—प्रणत-नम्र-कायावाचामनेंकरुन अत्यंत नत म्हणजे नम्र जे भक्त त्यांविषयीं-वत्सल-कनवाळू म्हणति-असे जे कोणी तुला म्हणतात-अर्थात् ' हे भक्तवत्सला ' म्हणून जे कोणी तुला हाका मारितात-म्हणजे असें म्हणून जे तुला कायावाचामनेकरुन शरण येतात, त्या जनां पावलां,—अर्थात् त्यांजवर त्यां कृपा केळीच केळी. ' म्हणति ' हा वर्तमानकाळ, आणि ' पावलां ' हा भूतकाळ, यांच्यासंबंधानें असा एथें निश्चयरूप अर्थ ध्वनित होतो, उदाहरण- ' मी त्यास हा घोडा देतो म्हणजे त्याने माझे काम केले, ' अर्थात् केले असें समज; असा एथें निश्चयरूप अर्थ होतो. असे तुम्हीं भक्तवत्सल आहां-म्हणोनि तुमच्याच पावलां मी सदां स्मरतसे,—म्हणोनि-याकरितां तुमच्याच पावलां-तुमच्याच शरणकमलांस मी सदां-निरंतर स्मरतसे-ध्यात आहें; अशी माझी तुमच्या ठायी एकनिष्ठा भक्ति जाणून मजवर-बरी कृपा करुं,—अर्थात् कैवल्यदानापर्यंत कृपा करुं-अनुग्रह करुं; आणखी-व्यसन हरुं,—व्यसन-दुःख-विविध ताप हरुं-दूर करुं, आतां-हा दीन तापला,—हा-कवि आपणाकडे लावून म्हणतात-हा जो मी दीन-त्या तापत्रयाचे सहन करण्यास असमर्थ म्हणून-तापला-विविध

१ भगवच्चरणारविंदास शरण गेल्यानें तापत्रयोपशसन हेंच नैसर्गिक फल प्राप्त होते, तसे केल्याशिवाय होत नाही, म्हणून भागवतांत अशीच प्रार्थना आहे,—

गेले । संस्कृताचें नांव न उरलें । काळगतीनें भरतखंडी ॥ ३१ ॥
 त्या संस्कृतापासून । झाल्या भाषा भिन्न भिन्न । त्यामुळें साज-
 बंधन । शिथिल होऊं लागलें ॥ ३२ ॥ त्यांचीं नांवे कोठवरी । सांगूं
 तुज य अवसरीं । त्यांतून कांहीं सांगतो परी । समज तुझी व्हावया
 ॥ ३३ ॥ गुरखी पंजाबी कानडी । त्रिज बंगाली मारवाडी । तामीळ
 तेलगू द्राविडी । मल्याळी गोव्याची कोंकणी ॥ ३४ ॥ गुजराथी
 मराठी ऐशा बहुत । भाषा उपजल्या भरतखंडांत । भाषायोगें देशा-
 प्रत । भिन्नत्व आलें सहजची ॥ ३५ ॥ देशपरत्वे भिन्नत्व । आलें
 लोकसमूहाप्रत । नानाप्रते नानाप्रथ । ऐशी दुर्दशा उडाली ॥ ३६ ॥
 ज्या देशाचे पडतीं तुकडे । तें राष्ट्र होतें बापुडें । राष्ट्राभिमान अवघा
 बुडे । याच योगें महिपती ॥ ३७ ॥ पहा एक्या उंबरासी । कापून
 पाडिलें भूमीसी । तई फांचा पान फळासी । ऐसें वाटूं लागलें ॥ ३८ ॥
 खोड पाडिलें धरणीला । म्हणून काय करणें आम्हांला । आयुचा
 ओळावा तो भला । आहे अज्ञून कायम ॥ ३९ ॥ परि उगवतां
 दुसरा दिन । पानें फळें झालीं म्हान । फांचाही त्या तेजहीन ।
 दिवू लागल्या महिपती ॥ ४० ॥ मग त्यांचीही खातरी झाली । कीं
 आयुची मूलशक्ति गेली । फळें पान केरांत गेलीं । फांचा झाल्या
 सरपण ॥ ४१ ॥ तीच आहे राष्ट्राची स्थिति । गेल्या बापा राष्ट्र-
 शक्ति । देश अवघे पात्र होती । विपन्न स्थिति भोगावया ॥ ४२ ॥
 राष्ट्र व भाषा एकवटून । होय समूहाचें कुंपण । त्यांत फूट पडल्या
 जाण । घुसती आंत लांडगे ॥ ४३ ॥ ती राष्ट्रभाषा संस्कृत । झाली
 भरतखंडी मृतवत् । म्हणूनी तिच्या रहस्याप्रत । लोक अर्थांत
 पुकळे की ॥ ४४ ॥ पूर्वी संस्कृत भाषेंत । झाले मोठमोठे ग्रंथ ।
 ज्योतिष न्याय वैद्यक गणित । सांख्याध्यात्मक व्याकरण ॥ ४५ ॥
 ग्रंथरचनेची महती । केवळ नसे शब्दापुरती । उषा ग्रंथमननें राष्ट्र-

शक्ति । जागृत होते तेच ग्रंथ ॥ ४६ ॥ ऐसे राष्ट्रोज्ज्व शक्तीचे ।
 ग्रंथ संस्कृतामध्ये साचे । भाषेमागे तयांचे । कोठून राहे अस्तित्व
 ॥ ४७ ॥ असो बापा ऐशा रीती । भरतखडाची राष्ट्रशक्ति । नष्ट
 झाली हीनस्थिति । देशालागीं पातली ॥ ४८ ॥ मग सर्वेचि द्वेष
 बळावला । गुजराथी नोळखी पंजाब्याला । मारवाडी म्हणे मला ।
 काय करणें दक्षिण्यासी ॥ ४९ ॥ इतुक्यावरीच त्याची तृप्ती । नच
 झाली रे महिपती । झणीं तोच द्वेष निश्चितीं । बळावला देशामध्ये
 ॥ ५० ॥ ब्राह्मण म्हणे कुणब्याला । काय करणें घेऊन मला । मग
 कोण विचारी महाराला । भिल्ल रामोशी मांगाप्रती ॥ ५१ ॥ ऐसा
 प्रकार झाल्यावर । कोठून एकी राहणार । हें पाहून सर्वेश्वर ।
 द्रवळा असे मानसीं ॥ ५२ ॥ त्दाने अन्य अन्य जातींत । निर्माण
 केले सद्भक्त । एकी अवघ्यांची करण्याप्रत । राष्ट्रशक्ति वाढवावया
 ॥ ५३ ॥ मग त्या महात्म्या भक्तांनीं । अविश्रांत श्रम करूनी ।
 केली समाजसुधारणी । पाहूनियां कालमाना ॥ ५४ ॥ त्या
 वेळच्या काळास । करणें धर्मजागृतीस । हेंच होतें इष्ट त्यांस । तेंच
 त्यांनीं केले पहा ॥ ५५ ॥ धर्माची होतां जागृती । तदंग जी
 सन्नीति । सहज बिबे समाजचितीं । तैशाच दुसऱ्या क्षमा दया ॥ ५६ ॥
 धर्म केला व्यापार । या तिहींचा जेथें जोर । त्या राष्ट्रार्थे भाग्य
 योर । अजिंक्य तें जगत्रया ॥ ५७ ॥ पूर्वी भरतखंडांत । पाहून
 राष्ट्रशक्ति निःसत्त्व । परधर्मीयांच्या स्वाऱ्या बहुत । होऊं लागल्या
 वरचेवर ॥ ५८ ॥ त्यांचा डोळा धर्मावर । होता तेधवां साचार ।
 फलाकौशल्य व्यापार । ह्यांकडे न त्यांनीं पाहिलें ॥ ५९ ॥ जैसें
 शरीर चाळण्याप्रत । अवश्य कफ पित्त आणि वात । त्यांतून एक
 नष्ट झाल्या सत्य । मृत्यु घडे निश्चये ॥ ६० ॥ ते पाहिजे वाढविले ।
 तेव्हांच हें शरीर चाले । एकाचेंच आधिक्य भलें । तेंही घातक
 देहासी ॥ ६१ ॥ खालोखाल पित्ताचें । पाहिजे मान कफवाताचें ।

दा त्रयींत प्रधान साचें । आहे पित्त महिपती ॥ ६२ ॥ त्याचें
 आधिक्य थोडेंबहुत । झाले जरी परि घात । न होय वाढतां
 बहुत । तेंही फाजील मृत्यु घडे ॥ ६३ ॥ तीच आहे येथें स्थिती ।
 राष्ट्र देह निश्चिती । धर्म हेंच पित्त निगुती । कला व्यापार कफवात
 ॥ ६४ ॥ म्हणून त्या सद्भक्तांनीं । धर्मरूप पित्ताभागूनी । वाढविलें
 ये अन्ननी । राष्ट्रपुरुष रक्षावया ॥ ६५ ॥ आर्य धर्माचीं अंगें दोन ।
 सगुण आणि निर्गुण । निर्गुण तेंच अध्यात्मज्ञान । सर्वज्ञातीं श्रेष्ठ
 वै ॥ ६६ ॥ त्या ज्ञानाच्या संरक्षणा । झाले श्रीशंकराचार्य जागा ।
 करून अध्यात्मनिरूपणा । धर्म बुडतां रक्षिला ॥ ६७ ॥ पुढें सगु-
 णोपासनेवरी । परधर्मीयांची झाली स्वारी । मूर्ति फोडिल्या नानापरी ।
 भ्रष्ट केलीं पुण्यक्षेत्रें ॥ ६८ ॥ याचेंच करण्या संरक्षण । झाले
 भगवद्भक्त निर्माण । तच्चित्रें गायन । तुहां करणें महिपती ॥ ६९ ॥
 आतां अन्य अन्य जातींत । कां झाले भगवद्भक्त । याचा काय
 पथितार्थ । तो मी सांगतां ऐकें तुज ॥ ७० ॥ ब्राह्मणो मम देवता ।
 ब्राह्मण मम मुख तत्त्वतां । ऐसें भगवान बोलता । झाला आहे
 वेदांमध्ये ॥ ७१ ॥ मग त्याच ब्राह्मण जातींत । निर्माण व्हावेत
 भगवद्भक्त । ऐसा न्याय असूनी सत्य । अन्य ठायीं कां व्हावे ॥ ७२ ॥
 परि जातीमत्सर वाढला । जो विघातक राष्ट्राला । त्याचा एकोपा
 करण्याला । उपाय योजी ईश्वर हा ॥ ७३ ॥ माझे अंश असती
 सारे । मी न कोणा विसरें । हें सिद्ध करण्या बारे । कृति केली
 ऐसी ही ॥ ७४ ॥ अन्य अन्य जातीभीतरीं । निर्माण होऊन साक्षा-
 त्कारी । सगुणोपासना निर्धारिं । प्रथमतः त्यांनीं वाढविली ॥ ७५ ॥
 समाजबंधन दृढ केलें । मत्सरासी पिटाळिलें । शरणागता संरक्षिलें ।
 स्वतः गेले वैकुंठा ॥ ७६ ॥ ऐसे जे भक्त निर्वाण । झाले भूतळीं
 अवतीर्ण । ज्यांनीं आपुला नागण । गुह्याम करून सोडिला ॥ ७७ ॥
 माझा हस्त तुझे शिरीं । आहे जाण निर्धारिं । सच्चिदानंद श्रीहरी ।

तुजलागीं भेटेल ॥ ७ ॥ जिव्हारीं वसेल श्वेतवसनी । वदवीळ
 प्रसादवाणी । आलाबला तुजवरुनी । अष्टसिद्धी उतरतील ॥ ७९ ॥
 श्रीनाभाजीनीं थोडीं बहुत । गाइलीं आहेत संतचरित । तींच वदे
 प्राकृतांत । नवी भर घालोनी ॥ ८० ॥ ऐसा देऊन अमोघ वर ।
 गुप्त झाले गुरूवर । श्री तुकाराम साधु थोर । नमन माझे तयांशी
 ॥ ८१ ॥ हाच प्रसाद मानूनी । आरंभ केला महिपतीनीं । संतचरि-
 त्रांलागूनी । वर्णन प्राकृतीं करण्याचा ॥ ८२ ॥ जयदेव निवृत्ति
 ज्ञानेश्वर । सोपान मुक्ता मिरा कबीर । चांगा नामा खेचर । कुळाळ
 राका गोरा हो ॥ ८३ ॥ शेखमहमद दामाजीपंत । जनार्दन श्रीएक-
 नाथ । श्रीरामदासस्वामी समर्थ । जगमित्र नागा सावता ॥ ८४ ॥
 तुळसीदास सूदास । नरसीभेहता रोहीदास । कमाल चोखोबा कूर्म-
 दास । सजन कसाई संतोबा ॥ ८५ ॥ बहिरंभट निंबराज । श्रीतुका-
 राम महाराज । रामानंद रामानुज । जना भूपती पिपाजी ॥ ८६ ॥
 बोधलेबाबा सेनामहाली । कान्होपात्रा जगन्माउली । ऐशीं असंख्य
 गाइलीं । रसाळ चरित्रे महिपतीनीं ॥ ८७ ॥ पाहून भक्तीविजयग्रंथ ।
 संतुष्ट झाला रमानाथ । विठ्ठलानें महिपतीप्रत । वर दिधळा ऐशा
 परी ॥ ८८ ॥ मी येईन प्रतीवर्षीं । ताहगबादेस तुझ्यापार्शीं ।
 कार्तिक वद्य द्वादशीसीं । पाउळघडीचे समयाला ॥ ८९ ॥ ऐसा
 अमोघ लाधतां वर । महिपतीनीं जोडिले कर । प्रति वर्षीं परमेश्वर ।
 येत अजून त्या ठायीं ॥ ९० ॥ असो शके सत्राशें बारांत । श्रावण
 वद्य पक्षांत । तिथि द्वादशी धादांत । गेळे महिपती बैकुंठा ॥ ९१ ॥
 सीताबेदरे सांगूं किनी । महाराज माझा महिपती । भक्तिविजय
 याची कृति । आहे विदित सकळिकां ॥ ९२ ॥ त्या श्रीमहिपती
 । धूला । करूं आपण वंदनाळा । तो अक्षय सुखाळा । देईल दुरित
 वारुनी ॥ ९३ ॥ स्वस्ति श्रीभक्तलीलामृत । प्रथमारंभीं महिपती-
 चरित । यथाशक्ति वर्णिलें येथ । दासगणूनें श्रोते हो ॥ ९५ ॥

॥ श्रीहरिहरार्पणमस्तु । शुभंभवतु ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ जयजयाजी विरूपाक्षा । जयजयाजी
 श्यंबका । जयजयाजी घननाशका । देवाधिदेवा जगत्पते ॥ १ ॥ पुरा-
 णपुरुषा पंचानना । हे अजानुबाहो पार्वतीरमणा । हे कैलासपते
 त्रिपुरदहना । नुपेक्षी या दासासी ॥ २ ॥ तुजविणें अंबिकापती ।
 क्रोण त्राता या जगतीं । तूं करुणाब्धि निश्चितीं । कृपा करावी लव-
 लाही ॥ ३ ॥ तूं जरी मनीं आणिशी । तरी रंकाचा राव करिशी ।
 अगाध सत्ता तुझी ऐशी । मज कैशी वर्णवेल ॥ ४ ॥ तुज वर्णितां
 वेद क्षिणले । सरस्वतीनें हात टेकिले । परी तुझे न गवसलें । रूप
 तयांशीं समर्था ॥ ५ ॥ तेथे मी अल्पपती । केवीं वर्णू तुजप्रती ।
 तुझे तूंच हे जगत्पती । रसाळ चरित्र वदवावें ॥ ६ ॥ असो महा-
 गष्ट्र देशाभीतरीं । तेरढोकी नाम नगरी । तेथे देशपांड्यांचे वंशांतरीं
 हरीनारायण जन्मले ॥ ७ ॥ तयांची ऐका सुरस कथा । जी
 मोक्षदात्री तत्त्वतां । जी भाव ठेवोनी परिसतां । महत्पापें दग्ध
 होती ॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकीं नारद मुनी । विचार करिती एके दिनी ।
 कळीचा प्रादुर्भाव अवनीं । पाहूं कैसा झाला असे ॥ ९ ॥ ऐसा
 विचार करुनी । स्कंधीं ब्रह्मवीणा घेवोनी । अवतीर्ण जाहले अवनीं ।
 भ्रमण करिती गुप्तरूपें ॥ १० ॥ तों मृत्यु लोकीं अवघे जन । भ्रष्ट
 झाले धर्मापासून । निंदक शठ दुर्जन । उच्च स्थिति पावती ॥ ११ ॥
 तें कोठें वेदाध्ययन । तैसेंच हरीचें नामस्मरण । नायकती नादाचें
 श्रवण । मुनी चितीं चिंतावला ॥ १२ ॥ म्हणे यांचा उद्धार कैसा ।
 होईल हे जगन्निवासा । हे भुलले सर्व आभासा । रौरवाचें साधन
 करिती ॥ १३ ॥ ऐसा चिंतातुर होवोनी । मुनी पावला वैकुण्ठभुवनीं ।
 म्हणे हे शेषशायी चक्रपाणी । धर्म भूरी बुडाला ॥ १४ ॥ ब्राह्म-
 णांनीं ठाकिला आचार । कुणवी बनले क्षत्रियवीर । वैश्यांनीं
 सांडिला विचार । शूद्र इच्छिती द्विजपदा ॥ १५ ॥ भलभलते पंथ

निघाले । पापसागरीं जन निघाले । तेंच तयाशीं गोड वाटलें । कलि-
 युगांत भगवंता ॥ १६ ॥ द्विज सेविती मद्यमांस । धनिक ताडिती
 याचकांस । अवघे झाले कामवश । सद्धर्मा न जाणती ॥ १७ ॥
 आतां पुढें होईल कैशी । गति सांग हे हृषीकेशी । तरणोपाय
 जीवांसी । कोणता सांग नारायणा ॥ १८ ॥ ऐसें ऐकून नारदाचें
 वचन । बोलता झाला करुणाघन । म्हणे हा कलीचा महिमा जाण
 मुनिश्रेष्ठा नारदा ॥ १९ ॥ जरी तरणोपाय जीवांसी । कोणता
 म्हणून विचारसी । तरी मी सांगतों सत्य तुशीं । तुवां अवतार
 धरावा ॥ २० ॥ भक्तिमार्ग वाढवून । मम भजनीं लावीं जन । तरी
 ते उद्धरतील जाण । सत्समागमे करीनी ॥ २१ ॥ महाराष्ट्र देशीं
 तेंढोकींत । तुवां यावें, जन्माप्तन । आश्वलायन शाखेत । जगदोद्धार
 करावया ॥ २२ ॥ जे जे साधु चतुर नर । त्यांचें हेंच कर्तव्य
 साचार । जन आणावे वाटेवर । बोधामृत पाजोनियां ॥ २३ ॥ ऐसें
 ईशाचन ऐकूनी । अवश्य म्हणे नारदमुनी । अवतीर्ण होतों अवनी ।
 तुझिया आज्ञें विश्वमूर्ते ॥ २४ ॥ तोंच मुनिश्रेष्ठ नारद ऋषी ।
 जन्मला तेरढोकीसी । नाभाजी नाम विलसे तयांशी । भगवद्भक्त
 असे जो ॥ २५ ॥ हा नाभाजी भक्तनिर्वाण । रूपें शोभे जैसा
 मदन । भव्य भाल विशाल नयन । अजानुबाहु साजिरा ॥ २६ ॥
 असो त्या तेरढोकींत । ग्रहस्त नारायणपंत । देशपांड्या असे
 विख्यात । पुत्र नव्हता त्याचे कुशीं ॥ २७ ॥ तो धनकनकसंपन्न ।
 असे महा लौकिकवान । त्याने नाभाजी लागुन । घेतलें दत्त मांडी-
 वरी ॥ २८ ॥ हरी ऐसें नांव ठेविलें । नाभाजीचें त्यानें भले ।
 अध्ययनासी पाठविलें । गुरुगृहीं तयाला ॥ २९ ॥ गुरु सांगे अध्य-
 यन । तें न हरीबा करी पठण । सदा वदनीं नारायण । नामस्मरण
 करीतसे ॥ ३० ॥ ऐसें लोटतां काहीं दिन । हरीबाचें झालें लग्न ।

अन्नपूर्णा नामें गुणनिधान । वधु लाधली तथातें ॥ ३१ ॥ हरीबा
न करी उद्योगास । ईशस्मरण करी रात्रंदिवस । तें न स्वपे घरच्यांस ।
कंठाळा करिती अवघेही ॥ ३२ ॥ त्याच त्रासे घरांतून । गेळे
हरीबा निघोन । म्हणती माझा जगज्जीवन । नुपेक्षील मजलागी ॥ ३३ ॥
सर्वे पत्नी गुणवती । अन्नपूर्णा नामें निश्चिती । जी परम पतिव्रता
सती । अहंघतीचे समान ॥ ३४ ॥ अन्नपूर्णा म्हणे पतीसी । घर-
च्यांनीं कां निंदिलें तुम्हांसी । ते निंदाशब्द हृदयासी । शल्यापरी
झोबले हो ॥ ३५ ॥ ऐसें ऐकून तियेचें वचन हरीनारायण वदती
तिजलागुन । धनाचे अवघे आसून । निर्धनाचे कोणी नसे ॥ ३६ ॥
विन्मुख जो द्रव्यासी । तो न प्रिय स्वकीयासी । अवमानिती तथासी ।
क्षणक्षणा लोक ते ॥ ३७ ॥ ऐसें ते द्रव्य मिळविण्यास । करावे
लागती सायास । ते करितां जगन्निवास । आठवेना कदापी ॥ ३८ ॥
इतुकेंही करून हें धन । विषाहूनी विष जाण । धनसंचये मद पूर्ण ।
येतसे अर्गी वराननें ॥ ३९ ॥ धनसंचय हा रोग पूर्ण । जिव्हेशीं
आणि जडत्व जाण । नेत्रही करी दृष्टिहीन । कर्ण बधीर करितसे
॥ ४० ॥ नको नको त्या धनाचा । संपर्क कांते मज साचा । अनु-
रक्त राहो ही वाचा । हरिनामी सदाही ॥ ४१ ॥ धन हें अवघें
नाशवंत । नाशवंत वस्तूंदरी हेत । ठेवूं नये म्हणून सांगत । शास्त्र
आपणां सर्वकाळ ॥ ४२ ॥ हरिनारायणें उपदेश ऐसा । केला
कांतेपती खासा । नित्य आठवीं जगन्निवासा । अव्यक्त अभंग अक्षय
जो ॥ ४३ ॥ नारायण हें धन । नारायण हा गुण । नारायण
हेंचि अन्न । जळ नारायण साव की ॥ ४४ ॥ कार्य हेंही नारायण ।
कारण हेंही नारायण । कर्ता करविता नारायण । फल नारायण साच
की ॥ ४५ ॥ जें दिसे तें नारायण । ऐसा भाव ठेवीं समान । तरीच
कांते सार्थक जाण । होईक या देहा ॥ ४६ ॥ ऐसा पदोपदी उप-

देश । करुनी आपल्या स्त्रियेस । हरिनारायण तीर्थाटणास । करिते
झाले तेधवां ॥ ४७ ॥ वाणशी प्रयाग अवती । मथुरा अयोध्या
द्वारावती । गाकुळ वृंदावन निश्चिती । कुरुक्षेत्र तैसेचि ॥ ४८ ॥
नर्मदेच्या तटाकीचीं । क्षेत्रे केळीं सर्व साचीं । नित्यवारी पंढरीची ।
करिती दोघे अत्यादरे ॥ ४९ ॥ पुनीत गौतमीचे तीर । ज्योतिर्लिंग
त्र्यंबकेश्वर । वैजनाथ धृष्णेश्वर । शैलवासी मल्लिकार्जुन ॥ ५० ॥
तीर्थराज महासागर । तथा तटी रामेश्वर । रमला तैसाच महाबळेश्वर
गोकर्ण क्षेत्री नित्य जो ॥ ५१ ॥ महाकाल कलातीत । ॐकारेश्वर
सोमनाथ । जगद्गुरु जगन्नाथ । हिमकेदार परमात्मा ॥ ५२ ॥
ऐसिया करून तीर्थाशीं । महाराज आले दक्षिण देशीं । सर्वे पत्नी
गुणराशी । अन्नपूर्णा जयांच्या ॥ ५३ ॥ स्कंधीं वीणा घेऊन । हरि-
कथा करिती गायन । तयानें गौरविती नारायण । जगज्जीवनसांवाळा
॥ ५४ ॥ ज्याचें ऐकतां गान । मृग सोडिती देहभान । महान
भुजंग डोळती जाण । निवेंर होती तयांपुढें ॥ ५५ ॥ अप्सरा
बैसोनी विमानीं । तयांचें गान ऐकती श्रवणीं । जाती निरभिमान
होवोनी । आलापानें स्वामींच्या ॥ ५६ ॥ महाराज गाती जो जो
राग । तो तो पुढें उभा राहे सवेग । शेषलोक त्यजोनी नाग । येऊं
पहाती भुवरी ॥ ५७ ॥ ऐसें करितां हरिकीर्तन । लोक जाती
तन्मय होवोन । मुमुक्षु घेती अनुग्रह पूर्ण । मोक्षइच्छा धरोनियां
॥ ५८ ॥ ऐसे शिष्य झाले अगणित । स्वामीचे कीं दक्षिणेंत ।
तयां शिष्यांत विख्यात । तुळसाबाई जाहली ॥ ५९ ॥ त्या तुळसा-
ईचें कुळ थोर । ब्रह्मगावचे निंबाळकर । जे होते सरदार । पेशव्यांचे
तया कालीं ॥ ६० ॥ ऐशा थोर कुळांत जन्मोनियां । स्वामींच्या ती
लागली पायां । म्हणे कृतार्थ करा गुरुराया । हीच इच्छा मनींची
॥ ६१ ॥ व्हावे आपुलें नित्य दर्शन । यास्तव आपुणा लागून ।

वर्गणीदारांकरितां

- १ श्रीसाईलीलेचा वर्षारंभ चैत्र महिन्याचे अंकापासून आहे. नवीन वर्गणीदारांस वर्षारंभापासून अक ध्यावे लागतील.
- २ पत्ता बदलणे झाल्यास लगेच आम्हास कळवावे. बदललेला पत्ता न कळविल्यामुळे कित्येक वेळां अंक गहाळ होतात.
- ३ अंकासंबंधी पत्रव्यवहार आमचेकडे करावा.
- ४ लेखासंबंधी पत्रव्यवहार संपादक व प्रकाशकाकडे करावा.

वार्षिक वर्गणी.

वार्षिक वर्गणी टपाल खर्चासह मनिऑर्डरने अगाऊ रु. ३।=, व्ही. पी. ने रु. ३।।, फुटकळ अंक १= मागील अंकास शिल्लक असल्यास -॥

व्यवस्थापक—श्रीसाईलीला

लेखकांकरितां

१. श्रीसाईलीलेत प्रसिद्धीसाठी पाठविलेला लेख अथवा कविता कागदाच्या एका बाजूवर, मार्जिन सोडून, सुत्रार्थ बालबोध लिपीत असावी. पेन्सिलीने किंवा कागदाचे दोन्ही बाजूस लिहिलेला मजकूर छापण्यास फार त्रास पडतो.
२. लिखाणासोबत पूर्ण नाव व पत्ता दिला पाहिजे. नाव प्रसिद्ध न करितां टोपण नांवाखाली प्रसिद्धि द्यावयाची असल्यास त्याप्रमाणे कळवावे.
३. लेख अथवा कविता हातीं आल्यानंतर १ महिन्यांत पसंति अगर नापसंति कळविली जाईल. पसंति कळविल्यानंतर, आम्हांला कळविल्याशिवाय लेखकांनी तो मजकूर दुसरीकडे छापविण्यास देऊं नये.
४. लेखात योग्य तो फेरफार करण्याचा अधिकार आमचेकडे राहिल. येईल तसा शब्दशः प्रसिद्ध करण्याची हमी आम्हीं घेत नाही.
५. लेखासोबत पुरेसे पोस्टेज आल्यास, नापसंत लेख परत कळव.

प्रकाशक—श्रीसाईलीला

सर्व प्रकारचे मंदूचे विकारांवर जाग्रण व मानसिक

श्रम करणाऱ्यांस अत्यंत उपयोगी

नकलेबद्दल] ब्राह्मी तेल [सावध रहावे.

वाळवाळंतिणीकरितां औषधें

वाळंत काढा नं. १ पहिल्या दहा दिवसाचा ८१४, वाळंत काढा
नं. २ दहा दिवसानंतर ८१४, वाळकडू-मूल जन्मल्यापासून देण्यास
योग्य ८८, कुमारी आसव लहान मुलाकरिता ८१२.

सतत २५ वर्षे लोकादरास पात्र झालेले, कोणत्याही
ऋतूंत घेण्यास योग्य, अत्यंत मधुर व आरोग्यदायक

एक रत्तल १८१० } द्राक्षासव { अर्धा रत्तल ८१४
दीड रत्तल २८४ } ट. ख. पं. नि.

शिवाय आमचे कारखान्यांत टिकाऊ तयार काढे, आसवे, अरिष्टे, भस्में
वगैरे ५०० वर औषधे तयार आहेत त्याचे माहितीचा मोठा क्याटलाग व
प्रकृतिमान भरून पाठविण्याकरिता "रुग्ण-पत्रिका" ही सात आप्यांची
तिकिटे आली असता पाठवू.

दत्तात्रय कृष्ण सांडू ब्रदर्स

आर्यौषधी कारखाना, चेन्नूर जि. ठाणे.

टे. न. ८७०२४ X २२२७८. दुकान दवाखाना ठाकुरद्वार मुंबई नं० २.

हे पुस्तक श्रीलक्ष्मीनारायण छापखाना, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई

येथे अनंत आत्माराम मोरमकर यांनी छापून

रा. आ. तर्खड यांनी ५ सेंट मार्टिन्स रोड, वांद्रे येथे प्रसिद्ध केले

शुद्धिपत्रक

17

विषय	पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
स्फुट दिषय	२	७	प्रमक	प्रथम
"	"	"	भटीची	भेटीची
"	"	८	आह	आहे
नाममहिमा	३	२४	चान	चीन
"	६	६	शिकवणीच	शिकवणीचें
"	७	१६	सरस्वीति	सरस्वति
"	८	५	माउलेने	माउलीने
"	"	१२	Psycholog	Psychology
"	"	१९	इंग्रजी	इंग्रजीत
"	"	१९	हाते	होते
"	१२	१४	फक्त	युक्त
"	"	२०	आदर्शव	आदर्शवत्
"	"	२२	खळावयास	खेळावयास
"	१३	१९	सगुणरूपाची	सगुणरूपान्या
"	१४	७	श्रीनारायण	श्रीरामायण
"	"	१०	गरज	फरज
"	"	२२	माहति	माहतीच्या
"	१५	५	रवा	रवी
केकावली	२१	४	क्षधित	क्षुधित
"	३९	"		

रा. आ. तर्खंड

प्रकाशक

श्रीसाई लीला

६-७ च्या अंकांतील

श्री साइनाथ प्रसन्न.

श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

[वर्ष ६ वं]

[अंक ८-९-१०]

नलिनीदलात जलमतिरलम् । तद्दजीवनमतिशय चपलम्

क्षणमपि सज्जनसगतिरेका । भवति भवार्णव तरणे नौका
शंकराचार्ये.

संपादक — रामचंद्र आत्माराम तर्खेड.

अनुक्रमणिका.

आधुनिक शास्त्रे आणि योगी	१-७
मातृषोडशी	७-२०
स्फुट विषय	
कै. भ. श्री. दामोदर घनःशाम बाबरे ऊर्फ अण्णा चिचणकर—	
गुरुदक्षिणा	१-४६
ज्ञानाचे कण ...	१-२
केकावली	
„ यशोदा पांडुरंगी टीकेसहित	
„ ले. कै. रा. व. दादोवा पांडुरंग	४१-७२

विनंति.

सुप्रसिद्ध श्री मोरोपंत कविकृत **केकावली** या भक्तिरसप्रेमामृताने ओथवलेच्या काव्यावर कै. रा. व. दादोवा पांडुरंग यांची “यशोदा पांडुरंगी” ही टीका श्री साई लीलेच्या ४-५ अकापासून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. ही टीका सुमारे साठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली होती, आणि आज-मितीस हा ग्रंथ अत्यंत दुर्मिल झाला आहे. तरी ग्राहक याचा फायदा घेऊन ऋणा करतील अशी आशा आहे.

व्यवस्थापक—**श्रीसाई लीला**

श्री साई भक्तांस विज्ञप्ति.

कोणाला श्री साईमहाराजावद्दलचे त्याचे स्वतःचे अनुभव श्री साई-लीलेचे प्रसिद्ध व्हावे म्हणून पाठविण्याचे असतील त्यांनी ते आसचेकडे पाठविल्यास ते प्रसिद्ध होण्यावद्दल आदरपूर्वक योग्य तो विचार होईल.

रा. आ. तखड

— प्रकाशक

आधुनिक शास्त्रे आणि योगी

“ साहेब मी आज सकाळीच शिडीहून आलों ” माझा मित्र आपल्या शेठच्या चिरंजीवाला कचेरीत बोलला. सुमारे पांच वाजले असतील. रात्रीच्या प्रवासाची दगदग झाल्यामुळे तो फारच उशीरां कचेरीत गेला होता.

“ ते खरे, पण मोठ्या शेठचे आतांच नाशिकहून पत्र आलें आहे कीं, बाबाला, (माझ्या मित्राचें नांव) जर तो आज आला असेल तर आजच्या आज ताबडतोब शिडीस जा म्हणावें, आणि श्रीसाईबाबांना विचारावें कीं, मी येथे नाशिकास राहूं, कीं मुंबईस जाऊं ? ” मोठ्या शेठची तबियत फारच बिघडली होती आणि त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबातील मनुष्यांना मुंबईस त्यांना नेलें असतां औषधोपचार करण्यास ठीक होईल असें वाटत होते आणि त्यामुळे त्यांनीं, मोठ्या शेठला, मुंबईस चलावे म्हणून एकसारखी निकड लावली होती. परंतु शेठजीना श्रीसाईबाबांच्या हुकुमाप्रमाणेच वागावे असें वाटत असल्यामुळे, त्यांनीं आपल्या चिरंजीवांना मित्राने परत शिडीस जाण्याविषयी लिहिलें होतें.

रात्रीच्या प्रवासाच्या थकव्यामुळे मित्र म्हणाला, “ माझी परत जाण्याची काय आवश्यकता आहे ? तेथे काकासाहेब दीक्षित आहेत त्यांना पत्र पाठवून विचारतो कीं, श्री साई बाबांची काय आज्ञा आहे ती. ”

शेठचे चिरंजीव म्हणाले, “ नाही, नाही, त्याने मोठ्या शेठचें समाधान होणार नाही; तुम्ही जाल तर फारच बरे होईल. ”

मित्र म्हणाला “ शेठ, तुम्ही श्रीसाईबाबांना ओळखत नाही. आपण येथें ह्या वेळीं जें काहीं बोलत आहां तो प्रत्येक शब्द बाबा ऐकत आहेत. ”

“ ते सगळें खरें, पण शेठच्या इच्छेकडे पहा, ” धाकटे शेठ म्हणाले.

“ बरें तर मी आज रात्रीच्या गाडीनें जातोच, ” असें संभाषण पांच सव्वा पांचच्या दरम्यान मुंबईस मित्राच्या कचेरीत झालें.

त्याच वेळीं तिकडे शिर्डीत श्रीसाईबाबांच्या दरबारांत, पांचपंचवीस माणसें बसलीं होती. कै. काकासाहेब दीक्षित पण हजर होते. सन १९१७च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांतली ही गोष्ट.

श्रीसाईबाबा त्या वेळीं मोठ्याने बोलले “ काय बाबासाहेब ! काय काय गोष्टी चालल्या आहेत ? काय विचार आहे ? ” कांहीं वेळाने म्हणाले “ बरे बाबा ! ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सुमारे पावणे दहा वाजतां शिर्डीच्या हद्दीत टांगा जातांच, बाबा लेडीच्या वाटेवर होते.

मित्रानें टांगा उभा करून श्री साई माउलीला तेथेंच साष्टांग नमस्कार घातला. तेव्हां बाबा म्हणाले, “ आलास, बरे झाले, काका ! (दीक्षितास उद्देशून) कालच संध्याकाळीं आपुन याची आठवण केली होती नाही बरे ! ”

बाबानीं हे शब्द उच्चारिले तोंपर्यंत आदल्या दिवसाच्या सायंकाळच्या बाबाच्या शब्दाचा उलगडा, काकासाहेब वगैरे शिर्डीतोल मंडळीला झाला नव्हता.

मित्राला देखील, मुंबईतील झालेल्या संभाषणाची जाणीव त्याच वेळीं शिर्डीत इतर मंडळीला दिली हे पाहून अत्यंत गर्हिवर आला.

अशाच प्रकारचे अनुभव श्री साई लीलेत पूर्वी प्रसिद्ध झाले आहेत.

इतर सर्व भक्तमंडळास आपआपले अनुभव कळवावे म्हणून लेखक अत्यंत आग्रहाने वारंवार विनयपूर्वक विनंती करित आहे, ती यासाठीच.

असो. भातां पाश्चात्य शास्त्रांच्या आधारानें हे कसे होते याचा स्थूल दृष्टीनें विचार करूं या. हा व इतर लेख लिहावयाचा मुख्य हेतु हा की, संध्यांच्या स्थितीत जी सर्व प्रकारची शारीरिक आणि मानसिक अनास्था, शिथिलता, आणि दुर्बलता उत्पन्न झाली आहे, ती जाऊन, संताच्या वाक्यांची

व कृतीची किंमत कळून, या केवळ भाकडकथा नाहीत, यांत कांहीं तरी तथ्य आहे, अशी विचारसरणी जागृत होऊन, कोणत्या ना कोणत्या प्रकारांनी आपल्या सर्वांमध्ये ही जी अफाट व अनंत कर्तृत्वशक्ति आहे तिचा अनुभव घेण्यासाठी आणि विकास करण्यासाठी आत्मविश्वास जागृत व्हावा.

पाहिला साधु, पड त्याच्या पायां. असे नेभळेपणाचे विचार आणि आचार मुळीच कामाचे नाहीत. केवळ परमेश्वराच्या प्राप्तीसाठी एखादा मनुष्य निस्सीम भावनेने प्रेरित होऊन जर एखाद्या भोंदू साधूच्या भजनीं लागला, तर त्याच्या हृदयांत बसलेला अंतर्धामिन् प्रभू, त्याला त्या ढोंगी साधूपासून परावृत्त करून योग्य तो मार्ग दाखवितोच दाखवितो. मात्र अंतर्धामिन् प्रभूवर पूर्ण भरंवसा असलाच पाहिजे.

मनुष्य प्राण्याला जाणीव उत्पन्न झाल्यापासून आजतागायत आणि यापुढेही ढोंगी साधु पृथ्वीवरील सर्व देशांत झाले, आहेत, व पुढेही व्हावयाचेच, म्हणून त्यांच्या नेभळ्या शिक्षवणीच्या पाशांत न सांपडतां आणि त्यामुळे अधोगतीप्रत न जाता आपल्या स्वतःच्या आणि जनतेच्या उत्कर्षासाठी, प्रत्येक विचारवंत मनुष्याला आत्मविश्वासाची अत्यंत आवश्यकता आहे. श्री भगवंतांनी श्रीगीता याचसाठी गायिली आहे तिचा वरपागी केवळ शब्द-ळळ करून चालावयाचे नाही. हरप्रकारांनी आत्मविश्वास संपादन केला तरच आपली सर्व प्रकारांनी उन्नति हाईल.

प्रत्येक स्थूल, प्रवाही व वायुरूप मूळ पदार्थांचा अत्यंत शेवटचा, ढोळ्यांनी न दिसणारा, असा सूक्ष्म परिमाणू atom (एटम) म्हणून कल्पिलेला आहे. हा प्रत्येक मूळ पदार्थांचा एटम विशेष प्रकारच्या समुदायाने ज्याला molecule (मोलेक्यूल) म्हणतात, त्या समुदायांत असतो. रसायन अथवा विद्युत् शास्त्राधारे या मूळ पदार्थांचे रूपांतर इतर संयुक्त वस्तूंत हातांना, या मोलेक्यूलमध्ये एटम त्याच्या रूपांतर झालेल्या वस्तूच्या मोलेक्यूल अथवा समुदायामध्ये हेरफेर होऊन, त्याच विशेष प्रकारचे संयुक्त पदार्थ बनत असतात.

एटम ही प्रत्येक मूळ वस्तूची शेवटची अत्यंत सूक्ष्म व अभेद्य अशी स्थिति आहे असें तीसचाळीस वर्षांपूर्वी शिकविण्यांत येत असे. आतां रेडिओ, टेलिव्हिजन (यंत्रद्वारे दूरचे ऐकू येणे, दिसणे) अशीं शास्त्रे प्रत्यक्ष प्रमाणांत आल्यामुळे या एटमच्या शेवटच्या परिपूर्ण स्थितीने समाधान होत नाही.

हा कोणत्याही वस्तूचा अत्यंत सूक्ष्म असा एटम आपल्या पृथ्वी-इतका मोठा आहे असें कल्पनेनें अनुमान केले तर त्याच्या अंतर्गत Proton आणि Ion (प्रोटॉन आणि आयोन) या रूपांनी इलेक्ट्रिसिटीचे साधारण वाटाण्याइतके असंख्य परिमाणु असावेत, आणि ते प्रत्येक एका सेकंदांत दोन लक्ष मैल या प्रचंड वेगाने फिरत असावेत असें पाश्चात्य शास्त्रज्ञांना अनुमान करणें भाग पडलें आहे. हे अनुमान गृहीत धरल्याशिवाय रेडिओ, टेलिव्हिजन वगैरेचा खुलासा होणें शक्य नाही.

एटम ही मूळ पदार्थाची अकल्पनीय अशी अति सूक्ष्म स्थिति. त्या एटममध्ये देखील ही अनिर्वचनीय, अतर्क्य आणि अफाट शक्ति अत्यंत सूक्ष्म रीतीने विचरत आहे, ही पाश्चात्यांची कल्पना विचार करण्यासारखी आहे. या कल्पनेच्या पुष्टीसाठी त्यांना ईथर ही काल्पनिक वस्तु गृहित धरावयास लागली आहे.

आपण ईथर हें आकाशतत्त्व आहे असें ताबडतोब समजतो.

या एटमविषयी जैन साहीत्यांत फारच सूक्ष्म विचार केलेला आहे आणि तो अनुभवजन्य आहे. या विषयी, तसेच रेडिओ शास्त्राविषयी चित्रमयजगताच्या गत वर्षांच्या अंकांत सहज समजतील असे सुंदर लेख आले आहेत.

पाश्चात्य विद्वानांच्या मतांप्रमाणें एटममध्ये इलेक्ट्रिसिटीचे प्रोटॉन आणि आयोन हे असंख्य परिमाणु प्रचंड वेगाने फिरत असतात. विवक्षित प्रसंगी त्यांचें मीलन आणि धःकरण होत असते, ही पाश्चात्यांची कल्पना